

gedenboek niet alleen om rechtspraak in Arnhem — in de zin van: over de bevolking van Arnhem — maar om de justitie vanuit Arnhem, uitgeoefend over de bevolking van Gelre. De competente auteur — hij promoveerde in 1979 op een proefschrift over *Het einde van de horigheid in Twente en Oost-Geiderland 1795-1850* — behandelt de ontwikkeling van de stedelijke rechtspraak te Arnhem van ongeveer 1233, het jaar van de verlening van het stadsrecht, tot 1811, toen het gerecht zijn justitiële bevoegdheid kwijtraakte. Verder komt natuurlijk ook het grafelijke hof van Gelre en Zutphen uitvoerig aan de orde in de opeenvolgende perioden. Institutionele aspecten worden besproken, evenals de competentie, jurisdictie, wetgeving, procesrecht en soms zelfs de rechtspraak zelve (casus). Afzonderlijke aandacht besteedt de auteur aan de gebouwen waar recht werd gesproken en aan het gevangeniswezen. Alles bijeen, een leesbaar en informatief boek. Als gedenkboek zeker geslaagd, maar wie het naar wetenschappelijke maatstaven wil beoordelen, stuit op een paar lacunes.

Aalbers heeft zich vrijwel uitsluitend op gedrukte bronnen en literatuur gebaseerd. Een verantwoording van die beperking heb ik niet aangetroffen. Ook al zijn de archieven van het gerechtshof over de periode 1839 tot 1944 verloren gegaan, er zijn toch nog veel gerechtelijke papieren over. Mij treft bovendien een zekere onevenwichtigheid in de behandeling van de stof: het strafprocesrecht (54-94) krijgt veel meer ruimte dan het burgerlijke proces (94-96). Waarom?

Trouwens, wat de strafrechtspraktijk betreft, is er een opvallende discrepantie tussen de waardering van Aalbers zelf en het beeld dat de inleider (op bladzijde 7) en de illustratieredacteur daarvan geven. De vaak misplaatste griezelprentjes (uit martelaarsboeken van buiten Gelre) roepen de beruchte 'barbaarse en inhumane' openbare strafvoltrekking op, terwijl de auteur terecht soms een veel genuanceerder interpretatie daarvan geeft (54,65). Een eventueel 'nieuw' beeld kan echter pas goed worden gevormd na moeizame seriële studie van de (straf)vonnissen en -dossiers.

Ook al zou men zich wensen dat de auteur hier en daar wat verder over de Gelderse grenzen had gekeken — bijvoorbeeld in de studies van S. van Ruller over de toepassing van de gratie (1987) en van P. Romijn over de naoorlogse 'zuivering' (1989)—, toch is hij er, bij de gegeven beperking en dankzij ijverige voorgangers als Molhuysen en Staats Evers, in geslaagd een nuttig en boeiend verhaal te bieden. Het wordt nu echter wel tijd dat de (rechts)historici de geschreven bronnen gaan raadplegen. Of moeten de archivariissen tot de conclusie komen dat zij, geholpen door de oorlogshandelingen, nog niet genoeg hebben 'geselecteerd en vernietigd'?

A. H. Huussenjr.

A. B. Mulder-Bakker, M. Carasso-Kok, ed., *Gouden legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden* (Hilversum: Verloren, 1997, xxi + 182 blz., ISBN 906550291 2).

In het laatste artikel van deze bundel concludeert een van de auteurs dat heiligen na een vergruizing in de periode 1950-1980 weer helemaal terug zijn. Er vonden aan het einde van 1997 drie tentoonstellingen rond dit thema plaats: in het Catharijneconvent te Utrecht met het onderwerp 'Bedevaarten in Nederland', in het Museum voor religieuze kunst in Uden over de heiligenkalender, met de nadruk op Brabantse heiligen, en ten slotte in het Museum van het boek/Meermanno-Westreenianum te Den Haag over legendenverzamelingen. Deze laatste tentoonstelling, verzorgd in samenwerking met het Hagiografisch werkgezelschap, resulteerde in de bijdragen in deze bundel.

Centraal in deze drie tentoonstellingen stonden de *Legenda aurea*, in de dertiende eeuw in het

Latijn geschreven door Jacobus de Voragine, en haar veertiende-eeuwse, Nederlandstalige bewerking, het *Passionael*. De *Legenda aurea* zal overigens worden uitgegeven in een eigentijdse vertaling. Deze legendenverzameling bracht verhalen van bekende en minder bekende heiligen en de voornaamste kerkelijke feestdagen, geordend volgens de Romeinse kalender, bij elkaar. Traditioneel werd deze verzameling gezien als een van de belangrijkste instrumenten van de kerk om haar officiële leer op een aantrekkelijke wijze onder het volk te brengen. De heiligen moesten een 'historisch' voorbeeld geven aan de gewone bevolking van hoe een waar christelijk leven eruit moest zien: zeer deugdzaam, ascetisch en in alles probeerend om Jezus na te volgen. In deze gepropageerde vorm dacht de kerk haar greep op de heiligenverering te kunnen behouden.

De bijdragen in deze bundel proberen op een originele wijze een ander licht op dit gegeven te werpen. Zij laten zien dat er naast de officiële heiligen ook tal van plaatselijke heiligen bestonden, die soms tegen de wens van de kerk door de gewone bevolking vereerd werden. Onder hen waren de legendarische stichters van de eerste bisdommen en kloosters. Ook waren er nog levende heiligen, charismatische figuren, die gewoon als leek tussen de mensen woonden. Ten slotte werden vooral ook mythische heiligen verheerlijkt, van wie de overblijfselen in de buurt van dorpen en gehuchten gevonden en naar de plaatselijke kerk overgebracht waren. Men kon deze heiligen vaak ook nog ontmoeten bij een grote boom, op de hoeken van wegen of bij een bron. Deze heiligen spraken in hun eenvoud, hun aardseheid en hun mystieke kracht zeer tot de verbeelding van de gewone bevolking. Zij waren nauwelijks grijpbaar voor de kerk en haar officiële leer. De beschrijving van hun leven vond men vooral terug in de legendenverzamelingen die in de eigen taal geschreven waren, zoals het *Passionael*. Later werden ze ook opgenomen in de eerste gedrukte verzamelingen van heiligenlevens.

De thesis dat het bij de heiligenverering om meer ging dan alleen een beschavingsoffensief van de kerk van bovenaf wordt in deze bundel zeer goed onderbouwd; soms zelfs op een zeer verrassende wijze, zoals in de bijdrage 'Heiligen, gebeden en heiligengebeden' (151-163) van Johan Oosterman over het gebed tot heiligen. Aan de hand van een inventarisatie van het soort gebeden dat men in handschriften terug kan vinden, laat hij goed zien hoe deze te gebruiken zijn als bron van kennis over de laatmiddeleeuwse vroomheid.

Daarnaast wordt in de verschillende bijdragen vooral ook aan de hand van bronnen zoals heiligendevoties, graftombes, reliekhouders, schilderijen, miniaturen, houtsnedes, muurschilderingen, handschriften, incunabelen en gebrandschilderde ramen de invloed van vooral de *Legenda aurea* op de beeldtraditie weergegeven. Vaak is niet rechtstreeks te bewijzen dat er zo'n directe beïnvloeding bestaat. Maar gezien de grote populariteit en verspreiding van het boek, kan men in zijn algemeenheid stellen dat de *Legenda aurea* als een belangrijke bron van inspiratie beschouwd kan worden voor heiligenafbeeldingen uit de late Middeleeuwen.

Een vreemde stroom van heiligen passeert ten slotte in deze bundel de revue: Martinus van Tours, de Romeinse officier; Karel de Grote, de keizer; Cunera, de heilige van Rhenen; Beatrijs, de prostituee; en Liedewij, de ijsheilige. Titus Brandsma en Peerke Donders als paters sluiten een lange rij. Allen blijven ze iets aantrekkelijks houden. De auteurs slagen er in deze bundel wonderwel in, het begrip 'heilige' tot leven te brengen: niet als wereldvreemde, bovennatuurlijke wezens door de kerk als voorbeelden gepropageerd, maar als wezens die mensen aanspreken in hun eigen tijd en in hun eigen behoeften. Als heiligen, volgens een van de auteurs van deze bundel, in de toekomst weer gewaardeerd zullen worden, dan is het waarschijnlijk hierin. Verder historisch en kunsthistorisch onderzoek naar de heiligenverering is dan ook wenselijk.

J. Spaans, *Armenzorg in Friesland, 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden. Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum: Verloren, Leeuwarden: Fryske akademy, 1997, 400 blz., f59,-, ISBN 90 6550 574 1).

Kleine oorzaken hebben vaak onverwachte gevolgen. De voorgdij van het Ritske Boelemagasthuis te Leeuwarden, in de zestiende eeuw ontstaan uit het Zoete Naam Jezus-gilde, raakte in de jaren tachtig geïntrigeerd door de herkomst van dat gilde met de 'mystieke' naam en besloot in 1991 er een onderzoek aan te doen wijden. Er werd een consortium van vier eeuwenoude fundaties gevormd en met de opbrengst van het kennelijk nog ruim beschikbare kapitaal werd een historica in betaald dienstverband aangetrokken. Via een sociaal-historische studie van het gasthuis zelf groeide dat onderzoek uit tot een globaal project over de armenzorg, eerst in Leeuwarden en vervolgens in de zes grotere Friese steden, waarna het uitmondde in een synthese over drie eeuwen. Weten we nu waar dat gilde vandaan komt? Ja en nee. De aard van het antwoord zet de toon van het boek. Spaans neemt genoeg met het gegeven dat het om een gebedsbroederschap ging die kort voor 1528 de plaats van het opgeheven Sacramentsgilde blijkt te hebben ingenomen. Wat haar interesseert zijn de uitdelingen aan de armen die dat gilde verrichtte, niet de religieuze cultuur rond de Naam Jezus als exponent van geestelijke idealen, noch de kritiek op de sacramentsverering, die ze laconiek constateert. Of de voorgdijleden die sociale vorm van bestaansverheldering voldoende vinden terwijl hun aanvankelijk een meer culturele voor ogen stond, kunnen alleen zij ons zeggen.

Desondanks mogen ze blij zijn met het resultaat. Er ligt een fors, royaal door archiefonderzoek onderbouwd boek op tafel dat een breed, synthetisch beeld schetst van de belangrijkste instellingen van stedelijke armenzorg in het gewest Friesland tot aan de reorganisaties tijdens de Bataafse Republiek (want ondanks een korte excurs daarover kan als eindjaar beter 1795 worden gelezen). Een en ander steeds tegen de achtergrond van de ideeën die voogden en magistraten koesterden over de armen en over de beste manier om ze minder arm te maken, minder zichtbaar, minder intolerabel, of minder bewust van hun rechten of voorrechten. De term 'armen' wordt hier in de oude zin van het woord gebruikt. Hoewel door dit boek heen vele bezits-, werk- of inkomenslozen wandelen, dus armen in onze financiële zin van het woord, komen we minstens evenzoveel behoeftigen in een bredere betekenis tegen, dat wil zeggen personen zonder stand, staat of steun die, gegeven de corporatieve ordening, het particularisme en de zorgtradities, om andere redenen zorg, hulp of bijstand behoefden: vondelingen, wezen, weduwen en bejaarden, gekaapte zeelieden die losgeld nodig hadden, militairen die van hun soldij niet konden leven, daklozen, zwervers, landlopers en bedelaars, pelgrims, vluchtelingen, passanten, arbeidsmigranten en vreemden zonder recht op plaatselijke onderstand, tuchtelingen, invaliden, pestlijders, leprozen en geesteszieken. Per saldo komt zo heel de onderrand van de samenleving in beeld, waarbij we moeten aantekenen dat die oude 'armoede' minstens even dikwijls situatiegebonden was als in sociaal-economische structuren of conjuncturen geworteld. Zeker bij de burgerweeshuizen en provieniershuizen ging het vaak meer om een vorm van standsbehoud dan om armenzorg in strikte zin.

Dit boek gaat echter niet over de armen zelf, maar over de armenzorg, de vormen en instellingen daarvan en de ontwikkeling van de ideeën daarover in Friesland. Mensen van vlees en bloed komen er niet veel in voor, en als we ze tegenkomen heten ze 'een weduwe', 'een arme joodse vrouw' of 'een in Turkse slavernij geraakte man'. Zelfs de armenvoogden en regenten blijven goeddeels naamloos. Slechts een hoer met de bijnaam Flodderkut heeft recht op een stukje persoonlijke identiteit (98), zij het niet op een plaats in het register. Dat bevordert de herkenbaarheid van de betrokkenen als sociale groep niet, noch de levensnabijheid van de analyses, maar wellicht was dat ook niet de bedoeling. Het is overigens niet zo dat de instellingen voor